

การท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมของภาคใต้:
การพัฒนาเส้นทางและผลกระทบ

Buddhist and Culture Tourism of Southern Region in Thailand:
Development Routes and Impact

สายชล ปัญญาชิต¹ และภูเบศ วณิชชานนท์²

Saichol Panyachit and Phoobade Wanitchanon

บทคัดย่อ

การศึกษาวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา 1) รูปแบบและกระบวนการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในภาคใต้ 2) เส้นทางการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในภาคใต้ 3) ผลกระทบของการท่องเที่ยวที่มีต่อวิถีชีวิตและวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาและแนวทางการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดในภาคใต้ โดยเป็นการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ มุ่งเน้นการสัมภาษณ์เชิงลึกและการจัดการสนทนากลุ่ม มีกลุ่มเป้าหมายที่สำคัญคือพระสังฆาธิการ ตัวแทนผู้บริหารหน่วยงานด้านการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมในภาคใต้ ตลอดจนเครือข่ายประชาชนในท้องถิ่นที่มีส่วนเกี่ยวข้องต่อการพัฒนาการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมในภาคใต้

¹รองผู้จัดการและนักวิจัยประจำโครงการเสริมสร้างสุขภาวะและการเรียนรู้ตามแนวพระพุทธศาสนา และนักวิจัยประจำโครงการ สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

²ผู้ช่วยผู้จัดการและนักวิจัยประจำโครงการเสริมสร้างสุขภาวะและการเรียนรู้ตามแนวพระพุทธศาสนาและนักวิจัยประจำโครงการ สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ผลการศึกษา พบว่าประการที่หนึ่ง การท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมในภาคใต้ มีรูปแบบเป็นการบูรณาการความร่วมมือระหว่างหน่วยงานภาครัฐด้านการท่องเที่ยว เครือข่าย ชุมชนและวัด โดยรูปแบบการท่องเที่ยวประเภทนี้สามารถดึงดูดนักท่องเที่ยวได้มากที่สุด เพราะมุ่งเน้นส่งเสริมการอธิบายความรู้ทางพระพุทธศาสนาให้กับนักท่องเที่ยวผ่านช่องทางที่หลากหลาย อาทิการอธิบายผ่านพุทธศิลป์กรรม สื่อประชาสัมพันธ์ทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งเอกสารที่จะมีผู้นำท่องเที่ยวคอยอธิบายเพิ่มเติม โดยสามารถเชื่อมโยงวิถีการท่องเที่ยว กับวิถีชีวิตของชุมชนท้องถิ่นได้อย่างสอดคล้องกัน ประการที่สอง พบว่าเส้นทางการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในภาคใต้มีสามเส้นทางที่สำคัญได้แก่ 1) เส้นทางพุทธธรรมเชิงบูรณาการ: การท่องเที่ยวตามจาริกประวัติศาสตร์ศรีวิชัยและพระธาตุแดนใต้ 2) เส้นทางท่องเที่ยวเชิงธรรมะ 3) เส้นทางท่องเที่ยววิถีชีวิตคู่วิถีธรรม: เส้นทางธรรม แหล่งท่องเที่ยวศูนย์รวมจิตใจ ชุมชน ประการที่สาม การท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมในภาคใต้ ได้มีส่วน ส่งเสริมกระบวนการทำงานและการปรับปรุงการเรียนรู้เพื่อการแก้ไขปัญหา ส่งผลให้เกิดการพัฒนากิจกรรมตลอดจนการบริหารจัดการของเครือข่ายชุมชนและวัด ด้านการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้มีข้อเสนอแนะสามประการที่สำคัญคือ ประการที่หนึ่งแหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในภาคใต้ส่วนใหญ่ มีความพร้อมด้านภูมิทัศน์และการคมนาคมเพื่อการรองรับการท่องเที่ยวในระดับนานาชาติได้ อย่างไรก็ตามรัฐบาลควรมีการพัฒนามาตรฐานด้านแผนแม่บทเพื่อการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยว การประชาสัมพันธ์ การจัดการสิ่งแวดล้อม ตลอดจนการจัดการสิทธิประโยชน์ในระยะยาว ประการที่สองการพัฒนาการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมของภาคใต้ ควรมุ่งเน้นการพัฒนาให้เชื่อมโยงกับทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและวิถีชีวิตประชาชนในท้องถิ่น ประการที่สาม การที่จะพัฒนาการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมในภาคใต้ ให้สามารถส่งเสริมต่อบุคลากรการท่องเที่ยวได้ ควรพัฒนาเครือข่ายชุมชนด้านการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมขึ้น เพื่อประสานการทำงานกับภาคอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว และสร้างสมดุลในการพัฒนา ระหว่างเศรษฐกิจและวิถีชีวิต ตลอดจนวัฒนธรรมความเชื่อของประชาชนภาคใต้ดั้งเดิม

คำสำคัญ: การท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม

Abstract

The research objectives of this study were: 1) to study the form and process of Buddhism-based tourism in the Southern region of Thailand; 2) to study the possible Buddhist tourist routes in the southern region of Thailand; 3) to analyze the effects of tourism on the Buddhist way of life and guidelines the path of develop Buddhism tourist attractions. This research methodology relied on qualitative methodology emphasized in-depth interview and focus group discussion. The key informants were abbot monks, chief executives of Buddhist and Culture Tourism organizations in Southern Region included local tourism entrepreneur networks particularly network that involve with Buddhist and Culture Tourism.

The results are: Firstly, The form of Buddhist and Culture Tourism of Southern Region was cooperated integration between tourism government organizations, community and Buddhist temple networks. In order that this form was attractively because they explain Buddhist knowledge for tourists in many patterns for instance Buddhist arts, information brochure and books also with Buddhist monk guide. All of that patterns harmonize with Buddhist and Culture Tourism and local way of life. Secondly, the Buddhist tourism routes in the southern part of Thailand can be separated into three main types: 1) the “Integration of Buddhist Moral Code” route: following in the footsteps of Sri Vichai’s historic inscriptions and visiting the Buddha’s relics of the south”; 2) the Dhamma traveling route; and 3) the route of life and morality: a morality path, that features visits to local community tourist sites. And third, Buddhist and Culture Tourism of Southern Region was contribute to promoted process of working and solving a problems so the community and Buddhist monk networks developed activities and management system.

This study suggest that: First, In Southern Region many of Buddhist and Culture tourist attractions have properties in landscape and transportation for support to international tourist attraction. However government should make

a master plan in tourist attract development, public relation, environmental management as well as long-term right management. Secondly, the development of Buddhist and Culture Tourism of Southern Region should emphasize to link with historical, culture and local way of life. Thirdly, for develop Buddhist and Culture Tourism of Southern Region to raise to tourism industry should build up the community network in Buddhist and Culture Tourism for connect with tourism industry sector and making balance in economic development and traditional culture and belief in Southern Region in Thailand.

Keywords: Buddhist and culture tourism

บทนำ

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 11 และ แผนพัฒนาการท่องเที่ยวแห่งชาติ (พ.ศ. 2555 - 2559) ได้สะท้อนเป้าหมายของการที่ภาครัฐ เห็นว่าประเทศไทยเป็นกลุ่มประเทศที่มีความพร้อมและเหมาะสมในการเป็นศูนย์กลางการท่องเที่ยวของภูมิภาคอาเซียน เป้าหมายดังกล่าวได้ส่งผลด้านการพัฒนาเศรษฐกิจและแหล่งท่องเที่ยวหลายประการ เช่น การสร้างยุทธศาสตร์ด้านส่งเสริมการท่องเที่ยวในมิติต่างๆ ให้เป็นกลไกสำคัญ โดยมุ่งหวังให้การท่องเที่ยวเป็นหนึ่งในอุตสาหกรรมบริการที่สามารถดึงดูดรายได้ให้กับประเทศไทย ทั้งนี้ด้วยการมีความพร้อมทั้งทางด้านอารยธรรม ประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรมและสิ่งสวยงามตามธรรมชาติเป็นปัจจัยส่งเสริม จึงสร้างโอกาสให้กับอุตสาหกรรมท่องเที่ยวในประเทศไทยเสมอมา อย่างไรก็ตามการเตรียมความพร้อมด้านทักษะการบริหารจัดการ ที่จะตามมาจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรมและเศรษฐกิจ ยังไม่ได้รับการส่งเสริมศักยภาพมากนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการบริหารจัดการการท่องเที่ยวของแหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม ยังมีความจำเป็นที่ต้องศึกษาและถอดองค์ความรู้เพื่อยกระดับการพัฒนาศักยภาพการบริหารจัดการและนโยบายการส่งเสริมการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม ให้มีความพร้อมต่อการรองรับการเป็นศูนย์กลางการท่องเที่ยวประเภนี้ของกลุ่มอาเซียนให้ได้

หากจะพิจารณาความสำคัญการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม การศึกษาของพระมหาสุทิตย์ อาภากรโรและคณะ (2556) ได้สะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่า

เส้นทางแหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในประเทศไทยทุกภูมิภาคจะมีเอกลักษณ์และความโดดเด่นเฉพาะที่นักท่องเที่ยวให้ความสนใจ อย่างไรก็ตามปัญหาองค์ความรู้ การอนุรักษ์ ศิลปวัฒนธรรม ศาสนา รวมทั้งการเตรียมความพร้อมเพื่อการรองรับสู่การเป็นประชาคมอาเซียน ยังไม่ได้ถูกยกระดับให้เป็นที่สนใจมากนัก โดยเฉพาะพื้นที่ภาคใต้ซึ่งเป็นภูมิภาคที่มีนักท่องเที่ยวต่างชาติทุกระดับ เข้ามาท่องเที่ยวจำนวนมากควรผลักดันรูปแบบและเส้นทางการท่องเที่ยวประเภทใหม่ ให้สามารถสร้างความยั่งยืนแก่อุตสาหกรรมการท่องเที่ยวของประเทศ ให้มีความหลากหลายมากขึ้นได้

ดังนั้น การศึกษาเรื่องการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมของภาคใต้: การพัฒนา เส้นทางและผลกระทบ จึงมุ่งเน้นที่จะทำความเข้าใจรูปแบบของการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในพื้นที่ภาคใต้ ให้เข้าใจความโดดเด่น ตลอดจนลักษณะของการบริหารจัดการขั้นพื้นฐาน รวมทั้งเส้นทางท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมในภาคใต้ ตลอดจนเพื่อเสนอแนะแนวทางการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดในภาคใต้ อันจะสามารถช่วยลดผลกระทบด้านลบต่อวิถีชีวิตและวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนา ซึ่งมักจะเกิดขึ้นจากการขยายตัวของอุตสาหกรรมท่องเที่ยวได้

วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อศึกษารูปแบบและกระบวนการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในภาคใต้
2. เพื่อศึกษาเส้นทางและประเมินทรัพยากรการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในภาคใต้
3. เพื่อวิเคราะห์ผลกระทบของการท่องเที่ยวที่มีต่อวิถีชีวิตและวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนา และแนวทางการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดในภาคใต้

วิธีการดำเนินการวิจัยและสถานที่ทำการทดลอง/เก็บข้อมูล

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยมุ่งเน้นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสารและการศึกษาภาคสนามโดยการสุ่มแบบเจาะจง (Purposive Sampling) ซึ่งกระบวนการนี้ชาย โพธิสิตา (2550) ได้สรุปว่าเป็นการที่ผู้วิจัยเลือกผู้ให้ข้อมูลที่สามารทำให้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์กับการวิจัยมากที่สุด ซึ่งผู้วิจัยจะเรียกกลุ่มตัวอย่างเหล่านั้นว่าผู้ให้ข่าวสำคัญ (key informants) ซึ่งจะ

สามารถให้ข้อมูลที่เป็ประโยชน์ต่อการวิจัยมากที่สุด สำหรับการศึกษาคั้งนี้ ผู้วิจัยต้องการใช้กระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพ เพื่อให้เข้าใจการให้คุณค่าทางประวัติศาสตร์ ตลอดจนแนวทางการทำเข้าใจพื้นฐานต่อสถานการณ์การท่องเที๋ยทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมของภาคใต้ ตลอดจนแนวทางการพัฒนาเส้นทาง การท่องเที๋ยทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมในภาคใต้ โดยผู้วิจัยมีลำดับขั้นตอน ในระยะเวลาการศึกษา 12 เดือนดังต่อไปนี้

1. การศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Study) กล่าวคือการศึกษาและรวบรวมนโยบายและแผนการจัดการท่องเที๋ยของหน่วยงานภาครัฐ ตลอดจนระเบียบข้อบังคับในการจัดการสิทธิประโยชน์ของมหาเถรสมาคม นอกจากนี้อีกส่วนที่สำคัญคืองานวิจัยและเอกสารทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับการจัดการท่องเที๋ยทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม เพื่อให้สามารถทำความเข้าใจสถานการณ์และรูปแบบพื้นฐานของการพัฒนา เส้นทางและผลกระทบที่เคยมีการศึกษาถึงในประเด็นด้านการท่องเที๋ยทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม โดยเฉพาะในพื้นที่ภาคใต้

2. การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Observations Participant) กล่าวคือการจัดการสนทนากลุ่มย่อย ทั้งสิ้น 6 ครั้งใน 3 กลุ่มหลัก ประกอบด้วยกลุ่มพระสังฆาธิการ ผู้บริหารจัดการแหล่งท่องเที๋ยทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม ตลอดจนนักวิชาการด้านพระพุทธศาสนา เพื่อให้สามารถเข้าใจถึงรูปแบบการจัดการท่องเที๋ยทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม รวมทั้งกระบวนการเสริมสร้างการเรียนรู้ กระบวนการพัฒนาจิตใจจากการฝึกปฏิบัติของแหล่งท่องเที๋ยประเภวัดทั้งในด้านพุทธศิลป์ คุณค่า สาระการเรียนรู้ และการปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนา เป็นต้น

3. การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interviews) กล่าวคือประกอบด้วย การสัมภาษณ์พระสังฆาธิการ นักวิชาการ ผู้ประกอบการท่องเที๋ย ตัวแทนสำนักงานการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยรายจังหวัด ตัวแทนกรมการท่องเที่ยว เครือข่ายผู้นำชุมชน และผู้เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมกิจกรรมการท่องเที๋ยภายในวัดจำนวน 25 รูป/คน เพื่อศึกษารูปแบบ เส้นทางแนวทางการพัฒนาและการลดผลกระทบต่อวิถีชีวิต วัฒนธรรมของคนในท้องถิ่นเมื่อมีการส่งเสริมการท่องเที๋ยทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมในภาคใต้

วรรณกรรมปริทัศน์

การศึกษาครั้งนี้ให้ความสำคัญกับการค้นคว้าและวิจัยเอกสารเพื่อทำความเข้าใจปรากฏการณ์ที่ต้องการศึกษาทั้งสิ้น 2 หัวข้อสำคัญ โดยทั้งสองส่วนจะนำมาอธิบายและทำความเข้าใจมิติทางสังคม ประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจและวัฒนธรรมของการศึกษาครั้งนี้ ให้ความสำคัญครอบคลุมและเป็นประโยชน์ต่อการทำงานภาคสนามให้ดียิ่งขึ้น

1. การท่องเที่ยว: ความหมายและคุณค่า

สำหรับความหมายและองค์ประกอบอันนำมาซึ่งการสร้างคุณค่าให้กับกิจกรรมการท่องเที่ยวนั้น สหพันธ์องค์การส่งเสริมการท่องเที่ยวระหว่างประเทศ (International Union of Official Travel Organization; IUOTO) ได้ให้ความหมายของการท่องเที่ยวว่า ต้องเป็นการท่องเที่ยวภายใต้เงื่อนไขตามหลักสากลดังต่อไปนี้ คือ (1) เป็นการเดินทางจากที่อยู่อาศัยปกติไปยังที่อื่นเป็นการชั่วคราว (Temporary) (2) เป็นการเดินทางด้วยความสมัครใจ (Voluntary) และ (3) เป็นการเดินทางด้วยวัตถุประสงค์ใดๆ ก็ตามที่มีใจเพื่อประกอบอาชีพหรือหารายได้ (Goeldner and Ritchie, 2006) ขณะทำงานของ David Weaver and Martin Oppermann (2000) ที่ชื่อว่า “Tourism management” ได้ให้นิยามของการท่องเที่ยวว่าเป็น ความสัมพันธ์อันเกิดขึ้นจากการมีปฏิสัมพันธ์กันระหว่างนักท่องเที่ยว ธุรกิจต่างๆ รัฐบาล ตลอดจนประชาชนในท้องถิ่นของประเทศเจ้าบ้าน โดยมีลักษณะเป็นกระบวนการที่ดึงดูดและให้การต้อนรับแก่นักท่องเที่ยวผู้มาเยือนอย่างเป็นมิตร สอดคล้องทฤษฎีของ Goeldner และ Ritchie (2006) ที่ได้ให้แนวคิดเกี่ยวกับการท่องเที่ยวว่าเป็นผลรวมของปรากฏการณ์และความสัมพันธ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นมาจากปฏิสัมพันธ์ หรือการกระทำต่อกันและกันในหมู่นักท่องเที่ยว ผู้ประกอบการ รัฐบาล ตลอดจนชุมชนผู้เป็นเจ้าของบ้าน ในกระบวนการดึงดูดใจ และต้อนรับขับสู้ให้นักท่องเที่ยวและผู้มาเยือนอย่างอบอุ่น

ขณะที่ ดวงใจ หล่อธนวนุรักษ์ (2550) ที่มองว่าการท่องเที่ยวซึ่งจะเป็นระบบที่ดำเนินงานได้ (Functioning tourism system) ต้องมีองค์ประกอบด้วย นโยบายรัฐบาล ทรัพยากรธรรมชาติ ทรัพยากรวัฒนธรรม การเงิน การแข่งขัน ความเป็นผู้นำในองค์กร ลักษณะของผู้ประกอบการ (Entrepreneurship) และชุมชน ล้วนมีอิทธิพลต่อระบบการท่องเที่ยวในการทำให้การท่องเที่ยวเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว และมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างอุปสงค์และอุปทานภายในระบบการท่องเที่ยว จะเห็นได้ว่าระบบการท่องเที่ยวเป็นระบบที่สลับซับซ้อน ดังนั้น การทำความเข้าใจการท่องเที่ยวอย่างเป็นองค์รวม (Holistic) เป็นฐานสำคัญที่จะนำไปสู่การ

ท่องเที่ยวที่ยั่งยืนในอนาคต (Sustainable Tourism) แม้ว่าจะยังไม่สามารถให้คำนิยามของการท่องเที่ยวอย่างครอบคลุม การมองการท่องเที่ยวในรูปของระบบใหญ่หรือระบบย่อยหลายระบบมีข้อดีทำให้การพิจารณาการท่องเที่ยวต้องพิจารณาถึงองค์ประกอบย่อยๆ ในขณะเดียวกันก็ต้องพิจารณาผลกระทบของอิทธิพลภายนอกทั้งเศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง สังคมและวัฒนธรรม ตลอดจนสิ่งแวดล้อม เพื่อที่สามารถเข้าใจการท่องเที่ยวอย่างเป็นองค์รวมมากยิ่งขึ้น

ดังนั้น โดยสรุปแล้วการท่องเที่ยวในยุคสมัยปัจจุบันนั้น ความหมายและคุณค่าของการท่องเที่ยวจึงเป็นกิจกรรมเพื่อการพักผ่อนหย่อนใจ โดยนักท่องเที่ยวมักคาดหวังถึงการจัดการที่เป็นระบบและไม่บกพร่อง อีกทั้งสามารถสนองตอบต่อจินตนาการของนักท่องเที่ยวซึ่งสอดคล้องกับมุมมองของ Urry (1990) ที่ได้วิเคราะห์ให้เห็นว่าการท่องเที่ยวในอนาคตนักท่องเที่ยวต่างก็คาดฝันว่าจะมีประสบการณ์ที่แตกต่างออกไปจากชีวิตประจำวัน ในพื้นที่แหล่งท่องเที่ยว ซึ่งคล้ายกับจินตนาการและการสัมผัสกับวัฒนธรรมท้องถิ่นแท้ๆ (Authenticity) ในแหล่งท่องเที่ยว หากแต่วัฒนธรรมกลับถูกจัดให้อยู่ในรูปของพิพิธภัณฑ์ หรือสร้างสังคมและวัฒนธรรมจำลองขึ้นมา นักท่องเที่ยวจึงสามารถแสวงหาประสบการณ์จริงได้จากการท่องเที่ยว

2. องค์ความรู้เกี่ยวกับการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม

งานของ Dallen J. Timothy และ Daniel H. Olsen (2006) ถือเป็นงานชิ้นสำคัญที่กล่าวถึงการท่องเที่ยวประเภทนี้ โดยงานชิ้นดังกล่าว ได้สรุปให้เห็นถึงการท่องเที่ยวในพื้นที่ที่เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์และศาสนา ว่าเป็นส่วนหนึ่งของการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม จุดเด่นของการท่องเที่ยวประเภทนี้มักจะขึ้นอยู่กับเรื่องราวหรือวาทกรรมความเป็นมาและประวัติศาสตร์ของสถานที่ท่องเที่ยว นั้น โดยเฉพาะการทำให้เกิด “สิ่งที่เหลือเชื่อ สิ่งที่ไม่น่าเป็นไปได้หรือเป็นไปได้ยาก” ในปัจจุบันการท่องเที่ยวในแหล่งโบราณคดี แหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ เช่น โบสถ์โบราณในคริสต์ศาสนา พุทธสถานในศาสนาพุทธ ซึ่งเป็นสถานที่ที่ประกอบด้วยเรื่องราวหรือวาทกรรมที่มีมาเป็นเวลานาน รวมถึงสถาปัตยกรรมที่เป็นสิ่งสนับสนุนความสมจริงให้กับวาทกรรม สถานที่ประเภทนี้จึงเป็นสถานที่ที่ผู้คนให้ความสนใจมากยิ่งขึ้น รวมถึงวิธีการเผยแพร่เรื่องราวเหล่านี้ทำได้ง่ายขึ้นในปัจจุบันโดยอาศัย วิธีการของการสื่อสารในรูปแบบต่างๆ ยิ่งทำให้เรื่องราวของสถานที่แพร่กระจายออกไปได้รวดเร็วมากยิ่งขึ้น สถานที่ท่องเที่ยวประเภทนี้ ถ้าหากมีความสะดวกสบายน้อย เข้าถึงได้ยาก ย่อมได้รับความสนใจจากนักท่องเที่ยวมากขึ้นไปอีก

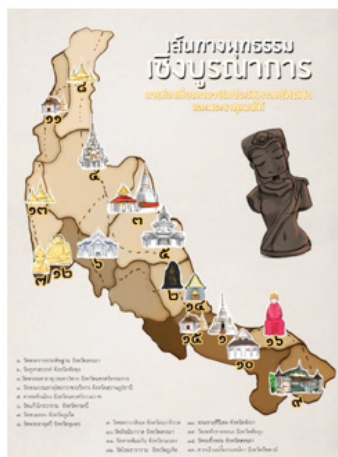
ทั้งนี้หากกล่าวเฉพาะการบริหารจัดการด้านการท่องเที่ยวทั้งเชิงธุรกิจและการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมนั้น กลุ่มอาเซียนได้มุ่งใช้อุตสาหกรรมการท่องเที่ยวเป็น

พื้นฐานการขับเคลื่อนเศรษฐกิจของประเทศ สร้างรายได้และกระจายรายได้ให้แก่ประเทศนั้นๆ ไม่ว่าจะเป็นกัมพูชา ลาว เวียดนาม พม่า เป็นต้น งานของพงษ์สวัสดิ์ สวัสดิวัตน์ และแก้วตา โลหิตรัตนะ (2556) ได้สรุปให้เห็นความก้าวหน้าและแนวทางการพัฒนาการท่องเที่ยวในภูมิภาคนี้ว่า ในขณะที่ประเทศที่มีการพัฒนาในระดับหนึ่งแล้วจะมุ่งเน้นการพัฒนาประเทศให้เป็นศูนย์กลางการท่องเที่ยวไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง เช่น สิงคโปร์ต้องการเป็นศูนย์กลางการท่องเที่ยวที่มีประสิทธิภาพ เพื่อชักนำบุคคลที่มีคุณภาพเข้าสู่ประเทศ มาเลเซียต้องการเป็นจุดหมายปลายทางชั้นนำของการท่องเที่ยว ดังนั้นในปัจจุบันเป้าหมายของการดำเนินนโยบายการท่องเที่ยวในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีอยู่ 2 ระดับ คือ 1) ระดับพื้นฐาน ที่ต้องการใช้อุตสาหกรรมการท่องเที่ยวเป็นเครื่องจักรสำคัญในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจและสังคมในประเทศเป็นหลัก 2) ระดับก้าวหน้า คือความต้องการพัฒนาให้ประเทศเป็นศูนย์กลางการท่องเที่ยวของภูมิภาคและใช้การท่องเที่ยวเป็นตัวชักนำ “คุณภาพ” เข้ามาสู่ประเทศ

โดยสรุป สถานการณ์การท่องเที่ยวในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในปัจจุบัน โดยเฉพาะการขยายเส้นทางออกสู่การท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมนั้น กำลังเป็นที่จับตามองในฐานะจุดหมายปลายทางของนักท่องเที่ยวจากทั่วโลก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อผู้ประกอบการทั้งรายใหญ่และรายย่อยในภูมิภาคเองมีการตื่นตัวและอำนวยความสะดวกในการสร้างการเรียนรู้และอำนวยความสะดวกในพื้นที่สำคัญทางอารยธรรม เช่น นครวัดในกัมพูชา พระนครศรีอยุธยาในประเทศไทย หรือบาหลีของประเทศอินโดนีเซีย เป็นต้น การปรับปรุงและการพัฒนาพื้นที่และการบริหารจัดการการท่องเที่ยว ตั้งแต่อุตสาหกรรมการบินจนถึงอุตสาหกรรมที่พักและโรงแรม แต่ในขณะที่เดียวกันผู้ประกอบการรายย่อยในท้องถิ่นที่รายล้อมสถานที่ท่องเที่ยวรวมถึงที่อยู่ในบริเวณเส้นทางที่นักท่องเที่ยวใช้สัญจรเพื่อผ่านไปยังสถานที่ท่องเที่ยว โดยเฉพาะในประเทศไทย ซึ่งถือเป็นจุดหมายปลายทางของนักท่องเที่ยวที่สำคัญมากในภูมิภาคนี้ อย่างไรก็ตามด้วยการยกระดับความรุนแรงที่มาจากปัญหาการเมืองภายในของประเทศไทย การเกิดโศกนาฏกรรมทางการคมนาคมในประเทศมาเลเซียและความขัดแย้งกับจีนของประเทศเวียดนาม ได้ส่งผลกระทบต่อจำนวนนักท่องเที่ยวให้มีจำนวนลดลง

ผลการศึกษา

1. ประการที่หนึ่งรูปแบบและกระบวนการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในภาคใต้ จากการศึกษาพบว่ารูปแบบและกระบวนการจัดการท่องเที่ยวเชิงบูรณาการเป็นแนวทางที่มีการดำเนินการอยู่และเหมาะสมต่อการพัฒนามากที่สุดกล่าวคือ เป็นรูปแบบที่สามารถพัฒนาองค์ความรู้พระพุทธศาสนาประจำวัดและท้องถิ่น คุณค่าของพุทธศิลป์ธรรมชาติลดจนการวางระบบการบริหารจัดการได้อย่างสมดุล สร้างให้เกิดแหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัดที่มีความพร้อมรองรับในระดับสากล สามารถรองรับการท่องเที่ยวได้อย่างเป็นที่ยอมรับ โดยกลยุทธ์ของกระบวนการจัดการท่องเที่ยวที่เป็นระบบ ได้มาตรฐานตามหลักการสากลของการจัดการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม อีกทั้งยังคำนึงถึงการบริหารจัดการที่สอดคล้องกับคุณค่าทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมไทย การดำเนินกระบวนการจัดการท่องเที่ยวที่สามารถสะท้อนให้เห็นถึงการบูรณาการนั้นจะประกอบไปด้วยองค์ประกอบและปัจจัยสู่ความสำเร็จสำคัญดังนี้ (1) มุ่งเน้นการให้ความสำคัญกับการพัฒนาสิ่งแวดล้อมและภูมิทัศน์ของวัด (2) มีการพัฒนาระบบการจัดการผลประโยชน์และศักยภาพบุคลากร (3) พัฒนากิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงพุทธ (4) มุ่งเน้นการส่งเสริมบทบาทการมีส่วนร่วมของวัดและท้องถิ่น ในการพัฒนากิจกรรมการท่องเที่ยวร่วมกัน เพื่อให้สามารถพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมได้อย่างยั่งยืน ซึ่งแต่ละองค์ประกอบและปัจจัยสู่ความสำเร็จต่างมีส่วนช่วยส่งเสริมและผลักดันให้กระบวนการจัดการท่องเที่ยวของวัดสำคัญ ที่คณะผู้วิจัยได้เข้าไปศึกษาสามารถพัฒนากิจกรรมและการบริหารจัดการ ให้สามารถรองรับนักท่องเที่ยวได้ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ อีกทั้งสร้างมาตรฐานการบริหารจัดการและกระบวนการจัดการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมให้กับสังคมไทยได้

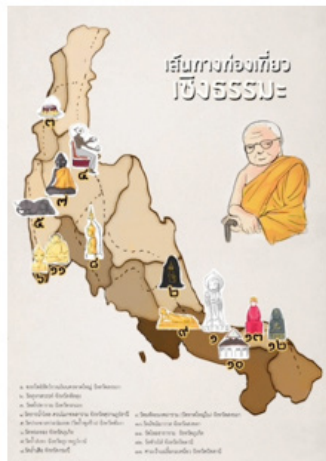
2. ประการที่สอง เส้นทางและการประเมินทรัพยากรการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา ในภาคใต้ จากการศึกษาวิจัยภาคสนามโดยการสัมภาษณ์เชิงลึกและสนทนากลุ่ม คณะผู้วิจัย สามารถสรุปได้ว่ามีสามเส้นทางสำคัญ คือ หนึ่งเส้นทางพุทธธรรมเชิงบูรณาการ: การท่องเที่ยวตามจาริกประวัติศาสตร์ศรีวิชัย และพระธาตุแดนใต้ กล่าวคือเส้นทางท่องเที่ยวในลักษณะนี้ นักท่องเที่ยวจะเน้นการท่องเที่ยวตามองค์ความรู้ทางสังคมศาสตร์บูรณาการ โดยส่วนใหญ่แล้วนักท่องเที่ยวจะศึกษาหาองค์ความรู้ประกอบการเดินทางท่องเที่ยว เช่น การท่องเที่ยวในแหล่งพระพุทธศาสนาทางประวัติศาสตร์ของภาคใต้อย่างพระบรมธาตุไชยา พระธาตุศรีสุราษฎร์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี หรือวัดพระมหาธาตุ หอพระพุทธสิหิงค์ จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นต้น นอกจากนี้แหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาที่สะท้อนองค์ความรู้ทางศาสนา ปรัชญาทางศาสนา และการสอนการใช้ชีวิตผ่านแนวคิดทางศีลธรรมต่างๆ เช่น วัดธารน้ำไหล (สวนโมกข์) จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นต้น การท่องเที่ยวผ่านเส้นทางพุทธธรรมเชิงบูรณาการเพื่อท่องเที่ยวตามรอยจาริกประวัติศาสตร์แห่งดินแดนศรีวิชัยนั้น จากการศึกษาเบื้องต้นผู้วิจัยพบว่า เป็นการท่องเที่ยวที่นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่จะเป็นนักท่องเที่ยวชาวไทยที่มีการศึกษา และใช้เวลาว่างจากการทำงานเพื่อพักผ่อนตามเส้นทางธรรมที่สามารถจรรโลงจิตใจ ตลอดจนสร้างการเจริญสติในการกลับไปใช้ชีวิตปกติให้ดีขึ้นผ่านการท่องเที่ยวตามเส้นทางลักษณะนี้

สองเส้นทางท่องเที่ยวเชิงธรรมะ กล่าวคือเส้นทางท่องเที่ยวในลักษณะนี้ นักท่องเที่ยวจะเน้นการท่องเที่ยวแหล่งพระพุทธศาสนาควบคู่ไปกับแหล่งท่องเที่ยวที่มีชื่อเสียงของภูมิภาค ดังนั้นการท่องเที่ยวตามแหล่งพระพุทธศาสนากับแหล่งท่องเที่ยวที่มีความโดดเด่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งความโดดเด่นจากการเป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่มีชื่อเสียง ได้ส่งผลให้แหล่ง

ท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดเดียวกันได้รับความนิยมตามไปด้วย เช่น วัดหาดส้มแป้น และวัดตโปทาราม จังหวัดระนอง รวมทั้งวัดไชยธารารามและวัดสุวรรณคีรีเขต จังหวัดภูเก็ต เป็นต้น การเป็นที่เข้าใจร่วมกันว่าภูมิภาคแห่งนี้มีแหล่งทรัพยากรธรรมชาติอันเป็นสถานที่ท่องเที่ยวที่สวยงาม ส่งผลให้การเจริญเติบโตของการท่องเที่ยวในภูมิภาคแห่งนี้ถือเป็นอีกหนึ่งแรงสนับสนุนให้แหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาได้รับผลดีไปด้วย

เส้นทางการท่องเที่ยวที่มีความเชื่อมโยงกับแหล่งอารยธรรมหรือแหล่งท่องเที่ยวทางทรัพยากรธรรมชาติ มักได้รับผลกระทบจากการเข้าไปท่องเที่ยวของนักท่องเที่ยว โดยเฉพาะอย่างยิ่งการใช้ทรัพยากรของแหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกับแหล่งท่องเที่ยวอุตสาหกรรมท่องเที่ยว ส่งผลให้แหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาเหล่านี้ใช้จ่ายงบประมาณเป็นจำนวนมากในการบูรณะหรือซ่อมแซมเพื่อรองรับการท่องเที่ยวของนักท่องเที่ยวตามฤดูกาล จากการเก็บข้อมูลที่ผ่านมายังไม่พบการสนับสนุนที่เป็นรูปธรรมเพื่อการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาให้สามารถยกระดับและมีความพร้อมรองรับนักท่องเที่ยวได้มากนัก ดังนั้น ในอนาคตควรให้ความสนใจกับแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมที่สามารถรองรับการท่องเที่ยวในลักษณะอุตสาหกรรมพาณิชย์ให้มากขึ้น เพราะจะสามารถเพิ่มช่องทางความหลากหลายในการประชาสัมพันธ์การท่องเที่ยวได้มากขึ้น

สามเส้นทางท่องเที่ยววิถีชีวิตวิถีธรรม: เส้นทางธรรม แหล่งท่องเที่ยวศูนย์รวมจิตใจชุมชน กล่าวคือเส้นทางการท่องเที่ยวในลักษณะนี้ แหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนามักเป็นสถานที่ทางศาสนาที่สะท้อนวิถีชีวิต วัฒนธรรมชุมชนของคนในพื้นที่นั้นๆ โดยที่วัดเหล่านี้มักสะท้อนประวัติศาสตร์ชุมชน วัฒนธรรมท้องถิ่น อีกทั้งอาจมีเอกลักษณ์บางประการที่สะท้อน

ลักษณะเฉพาะทางชาติพันธุ์ ระบบความเชื่อหรือความเป็นเครือญาติที่มีสายใยผูกพันกับท้องถิ่นนั้นๆ การท่องเที่ยววิถีลักษณะนี้จะโดดเด่นอย่างมากในวัดที่มีลักษณะประยุกต์ระหว่างศิลปวัฒนธรรมทางพุทธศาสนากับความเชื่อทางพระพุทธศาสนานิกายมหายาน หรือที่คนไทยเรียกกันว่า “วัดจีน” เป็นต้น การท่องเที่ยววิถีลักษณะนี้ได้รับความนิยมอย่างสูงในกลุ่มนักท่องเที่ยวที่เป็นชาวพุทธในประเทศมาเลเซีย และสิงคโปร์ เพราะแหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาดังกล่าวมีความเชื่อมโยงกับอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ รวมทั้งเชื้อชาติและความเป็นเครือญาติร่วมกัน

3. ประการที่สามผลกระทบของการท่องเที่ยวที่มีต่อวิถีชีวิตและวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนา และแนวทางการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดในภาคใต้ จากการศึกษาวิจัยเชิงเอกสารและเก็บข้อมูลภาคสนามด้วยการสัมภาษณ์เชิงลึกและการจัดการสนทนากลุ่มนั้น คณะผู้วิจัยได้สังเคราะห์ผลกระทบและแนวทางการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดในภาคใต้พบว่าวัดและชุมชนได้มีจิตสำนึกด้านการพัฒนาตนเอง ตลอดจนสร้างกระบวนการพัฒนาทางเศรษฐกิจ ให้เกิดรายได้เพิ่มขึ้น ผ่านการรวมกลุ่มในการสร้างความเข้มแข็งในชุมชนนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน ตามความคาดหวังและความพยายามที่จะดำเนินการเพื่อให้เป็นไปตามหลักการพัฒนาอย่างยั่งยืน อีกทั้งเพื่อส่งเสริมให้วิถีชีวิตของคนในพื้นที่สามารถสืบทอดประวัติศาสตร์ร่วมกันต่อไป โดยมีกลไกสำคัญคือการพัฒนาให้แหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมเป็นพื้นที่นำ ในการสร้างคุณค่าและมูลค่าทางเศรษฐกิจ บนพื้นฐานของความยั่งยืนและทางสายกลาง สำหรับแนวทางการพัฒนานั้น ควรส่งเสริมให้เกิดพื้นที่ต้นแบบในการใช้การจัดการความรู้ เป็นพื้นฐานของการต่อยอดการพัฒนาให้แหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดสามารถเป็นพื้นที่เชิงเครือข่ายด้านการท่องเที่ยว ที่ไม่เพียงแต่เน้นการพัฒนาเศรษฐกิจเท่านั้น แต่ควรคำนึงถึงบทบาทของการเป็นผู้ให้ธรรม ให้ความรู้ นำปัญญาสู่การพัฒนาสังคมและจิตใจควบคู่ไปด้วย

อภิปรายผล

จากผลการศึกษาการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมของภาคใต้: การพัฒนาเส้นทางและผลกระทบ พบว่า การจะสามารถพัฒนาการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมในภาคใต้ได้นั้น ต้องคำนึงถึงการดำเนินการในลักษณะ กล่าวคือ หนึ่งสร้างการมี

ส่วนร่วมและการจัดการในเชิงอำนาจการ ซึ่งเป็นการดำเนินการในลักษณะที่เอื้อต่อกิจกรรม การการท่องเที่ยว โดยเป็นการมีส่วนร่วมของหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย กองส่งเสริมการท่องเที่ยวของกรุงเทพมหานคร องค์การบริหารส่วนท้องถิ่น บริษัทนำเที่ยว และหน่วยงานเอกชน ที่ได้ร่วมกันจัดกิจกรรมการท่องเที่ยวร่วมกับวัดต่างๆ เช่น การไหว้พระ 9 วัด การจัดงานประจำปีของวัด งานเทศกาลลอยกระทง สงกรานต์ เข้าพรรษา งานประเพณีของวัด เป็นต้น เพื่อสนับสนุนกิจกรรมการท่องเที่ยวของแต่ละวัด รวมทั้งมีการ สนับสนุนให้วัดมีการจัดการความรู้และการจัดการทรัพยากรการท่องเที่ยวให้เกิดประโยชน์ต่อ การพัฒนาและปรับปรุงวัด สองสร้างการมีส่วนร่วมและการจัดการในเชิงอำนาจ เป็นการจัดการ ของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องและวัดที่ใช้อำนาจทางกฎหมายในการดำเนินการ เช่น กรมศิลปากร จะมีบทบาทและมีส่วนร่วมกับวัดในการอนุรักษ์สถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม หรือ โบราณวัตถุ โบราณสถาน เป็นต้น โดยดำเนินการตามกฎหมาย ระเบียบของวัด เพื่อให้การ อนุรักษ์สถานที่ต่างๆ เป็นไปตามหลักวิชาการ ความถูกต้องในแง่ศิลปกรรม และการจัดการเพื่อ ให้เกิดความยั่งยืน รวมทั้งการดำเนินการเพื่อพัฒนาความรู้และกระบวนการที่ให่วัดและชุมชน สามารถดำเนินการกิจกรรมต่างๆ ด้วยตนเอง แต่มีนัยของการปฏิบัติตามกฎหมาย และ การสนองงานของคณะสงฆ์ และสามารถมีส่วนร่วมและการจัดการในเชิงการสนับสนุน กิจกรรม การสนับสนุนเกิดขึ้นในหลายมิติทั้งในมิติที่วัดสนับสนุนการเรียนรู้ของชุมชน และการสนับสนุน จากชุมชนเข้าสู่ภายในวัดและกิจกรรมการท่องเที่ยว เป็นการมีส่วนร่วมในลักษณะของการ พึ่งพาในด้านการเรียนรู้และการใช้ประโยชน์จากการท่องเที่ยวไปสร้างสรรค์ในเชิงคุณค่าทาง สังคมและประโยชน์ในทางธุรกิจ เช่น การเสริมสร้างการเรียนรู้ของวัดกับชุมชน การจัดการร้าน ขายสินค้าภายในวัด ความร่วมมือกับภาคเอกชน และสถาบันการศึกษาเพื่อพัฒนาความรู้ของ บุคลากรในการเรียนรู้จากศิลปกรรมที่มีอยู่ภายในวัดนั้นๆ

ข้อเสนอแนะ

1. ควรมีการพัฒนามาตรฐานด้านแผนแม่บทเพื่อการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยว การ ประชาสัมพันธ์ การจัดการสิ่งแวดล้อม ตลอดจนการจัดการสิทธิประโยชน์ในระยะยาว
2. ควรมุ่งเน้นการพัฒนาที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและวิถีชีวิต ประชาชนในท้องถิ่น ประการที่สาม การที่จะยกระดับการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและ

วัฒนธรรมของภาคใต้สามารถส่งเสริมต่ออุตสาหกรรมการท่องเที่ยวได้ ควรพัฒนาเครือข่ายชุมชนด้านการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมขึ้นมา ประสานการทำงานกับภาคอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว เพื่อให้เกิดสมดุลในการพัฒนาระหว่างเศรษฐกิจและวิถีชีวิต ตลอดจนวัฒนธรรมความเชื่อของประชาชนภาคใต้ด้วย

3. ควรศึกษาวิจัยถึงรูปแบบการเตรียมความพร้อมในด้านต่างๆ อาทิ กฎหมาย ระเบียบข้อบังคับ การจัดการสิทธิประโยชน์ ตลอดจนการบริหารรายได้และการบูรณะปฏิสังขรณ์แหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม เพื่อให้เป็นองค์ความรู้หรือคู่มือในการยกระดับการท่องเที่ยวให้กับวัดต่างๆ

เอกสารอ้างอิง

- คณะกรรมการนโยบายการท่องเที่ยวแห่งชาติ. (2554). **แผนพัฒนาการท่องเที่ยวแห่งชาติ (2555 - 2559)**. กรุงเทพฯ: กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา
- ดวงใจ หล่อธนวนิชย์. (2550). **รัฐ ทุน ชุมชนกับการจัดการการท่องเที่ยวที่ยั่งยืน: ศึกษาเปรียบเทียบระหว่างไทยกับญี่ปุ่น**. ปริญญาานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต (สหวิทยาการ) กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พงษ์สวัสดิ์ สวัสดิวัฒน์และแก้วตา โลหิตรัตน์. (2556). **อุตสาหกรรมการท่องเที่ยวอาเซียนและแนวคิดระบบข้อมูลในโซ่อุปทาน**. กรุงเทพฯ: สุมณพัลลขซึ่ง.
- พระมหาสุทิตย์ อาภากร และคณะ. (2556). **การพัฒนารูปแบบและกระบวนการจัดการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มิ่งสรรพ์ ขาวสะอาด. (2548). **การพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงบูรณาการที่ยั่งยืนในกลุ่มแม่น้ำโขง**. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ยศ สันตสมบัติ. (2544). **การท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ความหลากหลายทางวัฒนธรรมและการจัดการทรัพยากร**. กรุงเทพฯ: โครงการพัฒนาองค์ความรู้และศึกษานโยบายการจัดการทรัพยากรชีวภาพในประเทศไทย.

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี. (2554).

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 11 (2555 - 2559). กรุงเทพฯ:

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี.

สำนักพัฒนาการท่องเที่ยว. (2549). **คู่มือการประเมินมาตรฐานแหล่งท่องเที่ยวทาง**

ประวัติศาสตร์. สถาบันวิจัยสภาวะแวดล้อม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

Blanke, J., & Chiesa, T. (2013). **The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013.** In The World Economic Forum.

Burn, Peter L. and Luckmann. (1999). **An Introduction to Tourism And Anthropology.** London: Routledge.

Chon, K. S. (2000). **Tourism in Southeast Asia: A new direction.** New York: Haworth Hospitality Press.

Dallen J. Timothy and Daniel H. Olsen. (2006). **Tourism, Religion & Spiritual Journeys.** Abingdon, Oxon: Routledge.

Goeldner, Charles R. and Ritchie, J.R. Brent. (2006). **Tourism : principles, practices, philosophies.** 10th ed. Hoboken, N.J.: J. Wiley.

Urry, John. (1990). **The Tourist Gaze: Leisure And Travel In Contemporary Societies.** London: SEGA Publications.

Weaver, David and Oppermann, Martin. (2000). **Tourism management.** Brisbane: John Wiley & Sons Australia.